

Т.І. Сідлецька

кандидат мистецтвознавства,
доцент Вінницького національного
технічного університету

Шляхи виникнення та розвитку кобзи і бандури в Україні

В сучасних складних умовах функціонування вітчизняної музичної культури надзвичайно важливим є збереження, відродження і розвиток народного музичного інструментарію. Саме народні інструменти є яскравою сторінкою в історії нашого народу, свідченням високої духовної та матеріальної культури.

Серед розмаїття народного музичного інструментарію вагоме місце займають кобза і бандура – інструменти, що були символічним втіленням національного героїко-патріотичного настрою, волелюбної вдачі й чистоти моральних помыслів українського народу.

Багато учених займалися дослідженням кобзи і бандури. У працях зарубіжних дослідників М. Петухова, М. Привалова, О. Рігельмана, М. Сумцова, О. Фамінцина, М. Фіндейзена, Я. Штеліна висвітлюється походження, подається будова і використання у народному побуті згаданих інструментів.

Серед вітчизняних дослідників, що вперше описали українські народні інструменти загалом і струнно-щипкові зокрема був М. Лисенко. У своїх роботах він відтворив їх будову, проаналізував стрій і подав характеристику художньо-виражальних можливостей. У подальшому питаннями збереження самобутнього українського інструментарію і методології його дослідження займалися К. Вертков, М. Грінченко, А. Гуменюк, П. Демуцький, В. Ємець, П. Іванов, Ф. Колесса, А. Омельченко, Д. Ревуцький, І. Скляр, Г. Хоткевич. На сучасному етапі проблеми українського народного струнно-щипкового інструментарію перебувають у полі зору Є. Бортника, М. Імханицького, В. Кушпета, В. Мішалова, Л. Черкаського, І. Шрамка та ін.

Однак, попри вагому наукову та практичну значимість праць вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених дослідженню кобзи і бандури, можна відзначити, що досі залишаються недостатньо висвітленими питання щодо походження та появи в Україні цих інструментів. Тому метою даної статті є простеження шляхів виникнення та розвитку кобзи і бандури в Україні.

Насамперед, слід відзначити, що стосовно походження кобзи і появи її в Україні до цього часу тривають дискусії, для цього питання учені не можуть знайти єдиного правильного рішення. З огляду на вищевикладене, варто розглянути декілька позицій фахівців.

Перші відомості про струнно-щипкові музичні інструменти містять свідчення іноземних істориків, письменників, мандрівників. Так, арабський письменник Ахмед Ібн Фадлан свідчить про існування струнних інструментів у слов'ян у X ст. Він називає згаданий музичний інструмент лютнею [3, с. 98]. Абу-Алі Ібн Даст у праці «Книга дорогоцінних скарбів» (перша половина X ст.) згадує музичний інструмент, що мав вісім струн [15, с. 18–19]. Дослідники вважають, що саме ці інструменти передували появі кобзи. Л. Яценко висловлює припущення, що струнно-щипковий інструмент, зображений на фресці Софійського собору в Києві «був прямим попередником української кобзи» [22, с. 5].

Чимало вчених досліджували походження назви інструмента. Так, Г. Хоткевич вважав, що слово «кобза» від початку XI ст. було поширене серед багатьох народів, ним називали різні типи струнних музичних інструментів. З'ясовуючи походження цього інструмента, музикознавець стверджує, що кобзу створив український народ [18, с. 85]. На противагу Г. Хоткевичу, О. Фамінцин доводить, що кобза була запозичена у народів Сходу [17, с. 404]. З ним погоджуються Ф. Колесса, М. Лисенко, А. Ольховський, М. Привалов і деякі сучасні дослідники. М. Сумцов зазначає, що слово «кобза» відоме різним турко-татарським народам, туркам,

угорцям [16, с. 634]. Л. Ященко вважає, що слово «кобза» східного походження, але воно було відоме і європейським народам (молдаванам, румунам, угорцям, полякам, чехам) [22, с. 5]. На думку І. Шрамка, слово «кобза» «є автохтонним для України-Русі, бо виходить з індоєвропейського кореня “коб”, який має значення “вигин”, “порожнина”, “сосуд”, “чара”, “чарування”, а мовою конструкції означає інструмент з резонатором» [20, с. 76]. Отже, автор заперечує запозичення назви інструмента.

В. Ємець висловлює дві версії щодо походження кобзи. За першою – кобза є найстарішим музичним інструментом азійського походження, який ще в XII ст. був поширений серед половців. Від них кобза перейшла до татар, а від останніх і потрапила в Україну. За другою версією цей інструмент побутував у турецько-татарських народів, свідченням цього є музичний інструмент, поширений зараз у турків, що подібний до стародавньої кобзи і має назву «кобуз» [6, с. 16]. А. Гуменюк зазначав, що кобза створена на основі інструментарію древніх слов'ян. Вона, за словами дослідника, «об'єднала в собі елементи східної лютні та слов'янських гуслі» [5, с. 72–73].

Перші згадки про побутування кобзи серед українського народу датуються 1584 р. Польський письменник Б. Папроцький, описуючи вправність козаків зазначав, що вони також співали і грали на кобзах [18, с. 72]. К. Вертков стверджує, що кобза з'явилася в Україні у XIV–XV ст. [2, с. 284]. На думку М. Привалова, цей інструмент в Україну занесли козаки у XVI ст. із Польщі, де кобза почала втрачати свою популярність серед заможних верств населення і вживалася тільки у народному побуті [12, с. 13].

Дослідники цікавляться народними картинами XVII–XVIII ст., що мають назву «мамаї». На них зображені козаки, що сидять на землі і тримають в руках струнно-щипковий музичний інструмент. Такі інструменти на різних картинах відрізняються між собою тільки за формою. Це і дало підстави стверджувати К. Верткову, що в Україні побутували два види струнно-щипкових інструментів, що мали однакові назви «кобза» –

лютнеподібний і тамбуроподібний [2, с. 279]. М. Імханицький, вказуючи на зображення цього інструмента у XVI–XVII ст. у композиціях, сюжети яких розповідають про життя царя Давида, також визначає два типи кобзи: лютнеподібний інструмент, що мав п'ять струн та інструмент з меншим корпусом і трьома струнами [7, с. 27].

З картин також видно, що ранішня кобза мала довгу вузьку ручку, невелику кількість струн (три–чотири), овальний продовгуватий корпус, на грифі – лади. Далі інструмент еволюціонував у напрямку збільшення кількості струн, розширення і одночасного укорочення грифа й округлення корпусу.

Починаючи з другої половини XVIII ст., на картинах стають помітними, крім струн на грифі, ще й струни на корпусі (приструнки). Збільшення кількості цих струн спричинило зникнення ладів на грифі, тобто, змінилася будова інструмента, його стрій і спосіб гри. Це дало підстави О. Фамінцину, Ф. Колессі, Л. Черкаському стверджувати, що старовинну кобзу витіснила і замінила собою бандура [17, с. 434; 8, с. 258; 19, с. 108].

Слід зазначити, що інструменти з приструнками в деяких джерелах значаться як бандури, причому, одні дослідники стверджують, що кобза була попередницею бандури [19], другі вважають, що кобза і бандура – це назви одного і того ж інструмента [8, с. 257; 10, с. 13; 17, с. 400; 13, с. 85; 6, с. 15], треті припускають, що існували кобзи двох різновидів [2; 1; 7].

Варто висвітлити позиції деяких дослідників стосовно цього питання. Так, О. Рігельман писав про українців і їхню гру на музичних інструментах: «Игра их более на гусях, на бандуре и на лютне, притом и на трубах; а сельские по деревням также на скрипках, на кобзе (род бандуры) и на дудках» [14, с. 87]. Таким чином, дослідник відзначав, що існували два інструменти – кобза і бандура; на бандурі грали у містах, а на кобзі – у селах. М. Грінченко також стверджував, що кобза і бандура в минулому були два різних інструменти [4, с. 46].

На противагу їм, М. Щоголь пише: «Бандура є не чим іншим, як тією ж українською кобзою на більш пізньому етапі її розвитку <...> старовинний український народний інструмент кобза, розвиваючись у певних історичних умовах, сприйняв на себе назву “бандура”» [10, с. 5]. Л. Яценко з ним погоджується – «кобза і бандура – це різновиди одного інструмента. Кобза – його давніша назва (1 форма), а бандура – новіша, сучасна» [22, с. 5]. М. Полотай вважає, що бандура в Україні з’явилася в XV ст. і витіснила з ужитку примітивнішу кобзу, але назва «кобза» залишилась і перейшла на новий інструмент, від того часу він почав називатись кобза–бандура [11, с. 24].

А. Гуменюк дає наступне пояснення, чому новий інструмент назвали кобзою, а пізніше бандурою: «у старослов’янських народів – предків руських, болгарів, чехів, словаків, поляків, а також сусідніх з ними половців, татар, турків, угорців, румунів, литовців та ін. неслов’янських народів різнотипні струнні музичні інструменти, носили загальну назву “кобза”. Очевидно, й наші піонери кобзарського мистецтва за традицією назвали створений ними новий інструмент кобзою» [5, с. 73]. Згодом цей інструмент отримав велику популярність в Україні, і кобзарі почали шукати для нього іншу назву. В цей час в Англії, Франції, Німеччині, Польщі побутував інструмент, подібний до кобзи під назвою бандора. Тому «поступово український народний інструмент почали називати ще бандурою» [5, с. 74].

К. Вертков зазначає, що на початку XIX ст. назви «кобза» і «бандура» стають синонімами. Але старовинна бандура, на думку автора, не мала приструнків, приструнки є атрибутом кобзи. Отже, дослідник підсумовує, що в минулому побутували два струнно-щипкових інструменти, які мали однакову назву – «кобза». До кінця XVIII ст. «сільська тамбуроподібна кобза здобула приструнки і поступово замінила собою “міську” бандуру» [2, с. 282]. Лютнеподібна кобза, через конструктивні особливості корпусу (вузький верх і пологі плечі), непридатного для розміщення приструнків, в Україні вийшла з ужитку і збереглася тільки в Молдові і Румунії [2, с. 283].

Є. Бортник також вважає, що «на Україні побутували кобзи двох різновидів: 1) кобза триструнна з вузьким довгим грифом, на якій грали плектром, та 2) кобза з приструнками на деці, на якій грали пальцями, тобто щипком» [1, с. 193].

Л. Черкаський, досліджуючи походження та еволюцію цього інструмента, розглядає давню кобзу, що побутувала в Україні від XV до першої половини XVIII ст. і новітню кобзу, що виникла і сформувалася поза іноетнічними впливами в Україні як національний інструмент билинно-думної традиції (від другої половини XVIII ст.) [19, с. 109].

Останнім зразком української кобзи дослідники вважають інструмент О. Вересая. В. Кушпет називає цю кобзу «унікальним зразком синтезу двох культур Сходу і Заходу» [9, с. 3]. Такий інструмент побутував в Україні протягом ста років. Ця кобза мала шість струн на грифі і шість приструнків. Зараз кобза О. Вересая зберігається в одному з музеїв Санкт-Петербурга. У другій половині XIX ст. кобза в Україні вийшла з ужитку, її витіснила багатострунна бандура [19, с. 108].

З вищевикладеного видно, що погляди учених щодо назви, походження, появи і побутування кобзи в Україні розходяться та, попри все, кобза все одно залишається улюбленим інструментом українського народу. Адже визначальною ознакою приналежності інструмента до тієї чи іншої нації є не походження, а саме тривале використання інструмента у побуті народу.

Навколо питання генези бандури, її назви також точилися постійні суперечки. Так, О. Фамінцин вважав, що бандура є «винаходом» Д. Розе, вона виникла в Англії 1561 р., звідти поширилася по Західній Європі, дійшла до Польщі, а звідти – до України [17, с. 422]. Подібні думки висловлював і Ф. Колесса, який вважав, що прототипом бандури стала пандора, яка з Італії потрапила до Польщі, а на початку XVII ст. набула поширення в Україні [8, с. 257].

Г. Хоткевич заперечував твердження О. Фамінцина про запозичення українцями англійської бандори. На його думку, «англійська бандора зовсім не обходила Західної Європи» [18, с. 93]. У кожній країні побутовали свої інструменти, що мали подібну назву: «французька mandore, іспанська bandurria, італійська pandora, німецька Vandore...» [18, с. 93]. Дослідник вважав, що до кобзи додали приструнки і таким чином утворився новий інструмент, що мав назву «бандура». Він зазначав: «бандура є чисто український винахід. Ніде й ні від кого українці цього інструмента не позичали, а вигадали для себе самі» [18, с. 101].

Л. Черкаський, посилаючись на польські джерела, згадує про українського бандуриста Чурила, що був у списку музикантів польських королівських капел за 1500 р. Відповідно, дослідник також заперечує версію щодо винаходу бандури англійцями і запозичення цього інструмента з Європи [19, с. 121].

М. Лисенко погоджувався з О. Фамінциним щодо походження бандури, але висловив припущення, що бандура походить від грецької пандори [10, с. 13].

Д. Ревуцький вважав, що бандура походить з арабо-перського Сходу і в Україну потрапила через Візантію у XV ст. [13, с. 85].

На думку М. Сумцова, бандура прийшла в Україну із Заходу завдяки сербам, які були першими вчителями українських військових музикантів [16]. Дослідник зазначає, що в Болгарії царі мали пандурів – військових музикантів, серед їхніх інструментів, на думку автора, була бандура, тому М. Сумцов відзначає подібність південнослов'янських пандурів із козаками-бандуристами.

Спробуємо визначити, коли вперше з'явилася бандура в Україні. І. Шрамко вважає, що бандура-кобза належить до найдавнішого у світі культу Змії з багатотисячолітньою традицією. Її зображення є на золотій пластинці зі скіфського поховання біля с. Сахнівка на Херсонщині [20].

Дослідники стверджують, що бандура побутувала в Київській Русі ще до прийняття християнства.

Л. Черкаський щодо походження первинної бандури в Україні віддає перевагу версії М. Прокопенка, за якою прототипом бандури був давній нащадок пантура – інструмента, що побутував уже в третьому тисячолітті до н. е. у шумерів. Цей інструмент і його назва потрапили до України шляхом багатовікових контактів із кавказькими народами і «на тлі української музичної культури, її усталеного струнного щипкового (гусельного) інструментарію і характерної для українців билинно-думної традиції зазнали поступових серйозних конструктивних змін, унаслідок чого виникли власні українські національні інструменти, що не мають аналогів у світовій музичній культурі» [19, с. 123].

Існує багато думок щодо походження самої назви «бандура». Так, О. Фамінцин вважав, що слово «бандура» походить від назви арабсько-персидського інструмента «танбура» [17, с. 401].

Г. Хоткевич зазначав, що слово «бандура» є в санскриті – мові стародавньої літератури – і означає – приємний, гарний [18, с. 110].

М. Сумцов стверджував, що слово «бандура» вживається у болгар, чехів, поляків; його знали греки і римляни [16, с. 643].

О. Фамінцин вважає, що у XVI–XVII ст. із Польщі в Україну потрапили західноєвропейські музичні інструменти пандора і теорба, які набули там поширення під назвами «бандура» і «торбан» [17, с. 433]. Дослідник зазначає, що у Польщі на бандурі грали українці, бандуру називали козацькою лютнею, а бандуриста – козаком (українцем). На початку XVIII ст. українські бандуристи також були при російському царському дворі і у палацах вельмож [17, с. 435]. Отже, українських бандуристів визнавала вишукана публіка Польщі й Росії, і в Україні ці музиканти та їх інструменти мали велику популярність. Про це свідчить Височайший указ від 1738 р. про створення в Україні (м. Глухів) невеликої музичної школи для поповнення

придворного хору і оркестру, згідно з яким серед інших музикантів готували й бандуристів.

Відомо, що бандура була улюбленим інструментом козаків. У Запорізькій Січі існували хори, оркестри і рапсоди-бандуристи. Репертуар бандуристів був різноманітним: це думи, історичні, жартівливі пісні, пісні до танцю. Також бандуристи офіційно входили до складу Війська Запорізького і разом із довбишами, сурмачами, трубачами виконували козацьку військову музику.

Я. Штелін вказував на велике поширення бандури в Україні у середині XVIII ст., відзначав музичну обдарованість українських бандуристів і їхню веселу вдачу [21, с. 73]. У XIX ст. бандуристи були в Україні у маєтках польських поміщиків. Отже, у XVII–XIX ст. бандура набула найбільшого поширення серед українського народу. Про це свідчить також пісенний, історичний та графічний матеріал.

Л. Черкаський виділяє дві стадії в історії бандури. Дослідник вважає, що для першої стадії характерна давня, або первинна, бандура без приструнків. Вона охоплює час від появи бандури в Україні – до другої половини XVIII ст.

Для другої стадії характерна автохтонна українська бандура. Тут автор має на увазі бандуру із приструнками, в якій упродовж віків органічно поєдналися риси лютнеподібного і гусельного інструментів. Ця бандура виникла в Україні, пройшовши тут шлях удосконалення і стала національним інструментом українського народу. Друга стадія, за Л. Черкаським, охоплює час від другої половини XVIII ст. до сьогодення [19, с. 127–128].

Отже, хоча щодо появи кобзи і бандури в Україні існує багато різних думок і це питання досі залишається невирішеним, не викликає сумнівів той факт, що ці інструменти з давнини органічно вплелися в музичний побут нашого народу. Саме український народ з його багатою культурою витворив шляхом удосконалення власні національні інструменти – кобзу і бандуру, які не мають аналогів у світі.

Список використаної літератури

1. Бортник Є. Струнний інструментарій Слобідської України в минулому і сучасному / Є. Бортник // Музична Харківщина. – Харків, 1992. – С. 191–206.
2. Вертков К. К вопросу об украинской кобзе / К. Вертков // Проблемы музыкального фольклора народов СССР. – М.: Музыка, 1973. – С. 275–284.
3. Гаркави А. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с пол. VII в. до к. X века по Р.Х.) / А. Гаркави – СПб., 1870. – 308 с.
4. Грінченко М. Українська народна інструментальна музика / М. Грінченко // Вибране / [упоряд. і ред. М. Гордійчука]; АН УРСР; Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського. – К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літ. УРСР, 1959. – С. 55–103.
5. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти / А. Гуменюк. – К.: Наукова думка, 1967. – 241 с.
6. Ємець В. Кобза і кобзарі / В. Ємець. – Берлін, 1923. – 111 с.
7. Имханицкий И. У истоков русской народной оркестровой культуры: [монография] / И. Имханицкий. – М.: Музыка, 1987. – 190 с.
8. Колесса Ф. Музикознавчі праці / Ф. Колесса / [підгот. до друку, вступ. стаття і прим. С. Грици]. – К.: Наукова думка, 1970. – 592 с.
9. Кушпет В. Національне музикування і «війна» самих з собою / В. Кушпет // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – № 1. – С. 2–4.
10. Лисенко М. Народні музичні інструменти на Україні / М. Лисенко / [передмова М. Щоголя]. – К.: Мистецтво, 1955. – 62 с.
11. Полотай М. Мистецтво кобзарів Радянської України / М. Полотай // Радянська музика. – 1940. – № 6. – С. 23–34.
12. Привалов Н. Танбуровидные музыкальные инструменты / Н. Привалов. – Старожиловка, 1904. – 154 с.
13. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні / Д. Ревуцький. – К.: Час, 1919. – 300 с.
14. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще: Тр. 1785–1786 г. / А. Ригельман. – Ч. IV. – Кн. 6. – М.: Универ. тип., 1847. – 144 с.
15. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
16. Сумцов Н. Культурные переживания / Н. Сумцов // Киевская старина. – Т. 26. – К., 1889. – С. 631–652.
17. Фаминцын А. Домра и сродные ей музыкальные инструменты русского народа (Балалайка, кобза, бандура, торбан, гитара): Ист. очерк с многочисленными рисунками и нотными примерами / А. Фаминцын. – СПб.: Алетейя, 1995. – С. 313–540.

18. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу / Г. Хоткевич. – Х.: ДВУ, 1930. – 288 с.
19. Черкаський Л. Українські народні музичні інструменти / Л. Черкаський. – К.: Техніка, 2003. – 264 с.
20. Шрамко І. Кобза та бандура у контексті світової культури / І. Шрамко // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 5–6. – С. 73–77.
21. Штелин Я. Музыка и балет в России в XVIII в. / Я. Штелин. – Л.: Тритон, 1935. – 190 с.
22. Ященко Л. Державна заслужена капела бандуристів Української РСР / Л. Ященко. – К.: Музична Україна, 1970. – 84 с.

Сідлецька Т. І. Шляхи виникнення та розвитку кобзи і бандури в Україні

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання походження та появи в Україні кобзи і бандури. Простежуються шляхи удосконалення та розвитку цих інструментів. Відзначено, що кобза і бандура є українськими національними інструментами, які не мають аналогів у світі.

Ключові слова: кобза, бандура, музичні інструменти, приструнки, гриф, бандурист.

Сидлецкая Т. И. Пути происхождения и развития кобзы и бандуры в Украине

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы происхождения и появления в Украине кобзы и бандуры. Прослеживаются пути усовершенствования и развития этих инструментов. Отмечается, кобза и бандура – это украинские национальные инструменты, которые не имеют аналогов в мире.

Ключевые слова: кобза, бандура, музыкальные инструменты, приструнки, гриф, бандурист.

Sidletska T. I. The way of appearance and development kobza and bandura in Ukraine

ANNOTATION

The questions of the origin and the appearance of kobza and bandura in Ukraine are examined in the article. The ways of the improvement and the development of these instruments are traced there. It is marked that kobza and bandura are the Ukrainian national instruments which do not have analogues in the world.

Key words: a kobza, a bandura, musical instruments, melody strings, a fingerboard, a bandura-player.